

הרב יצחק דביר

הנאה ממעשה שביעית והטיפול בו

הקדמה

שנת השמיטה נוגעת לכל עם ישראל, אך עד שנזכה לשיבת הרחוקים מן המצוות, אנו נאלצים להתמודד עם מעשיהם של אלו שאינם שומרי שביעית. שאלת ההנאה מפירות של גידולים שעבדו בהם באיסור נדונה רבות (איסור 'נעבד'), אך לא ניתנה די תשומת לב לשאלות הנוגעות בהנאה ממלאכת האיסור עצמה, ולכך נקדיש את מאמרנו להלן.

א. דין נטיעה ושתילה בשביעית

נאמר במשנה במסכת תרומות (פ"ב מ"ג): 'הנוטע בשבת: שוגג יקיים מזיד יעקור, ובשביעית: בין שוגג בין מזיד יעקור'. בגמרא (גיטין נג ע"ב) הובאו שתי סיבות אפשריות להחמרה בשביעית יותר מבשבת לעקור אפילו בשוגג:

א"ר מאיר, מפני מה אני אומר: בשבת בשוגג - יקיים, במזיד - יעקר, ובשביעית בין בשוגג בין במזיד - יעקר? [1] מפני שישראל מונין לשביעית, ואין מונין לשבתות. [2] דבר אחר: נחשדו ישראל על השביעית, ולא נחשדו על השבתות.

בין התירושים ישנם הבדלים משמעותיים: לפי התירוץ הראשון חכמים הורו לעקור דווקא עץ פרי ששנת הערלה הראשונה שלו נמנית בשנת השמיטה. לשיטה זו השותל בשמיטה שתילים שאינם חייבים בערלה, כגון: אילנות סרק, ירקות,¹ או אפילו אילנות מאכל ששנות הערלה שלהם נמנות שלא בשמיטה (כגון: שהועברו מעציצים שהיו מחוברים לקרקע, או שנשתלו בסוף השמיטה ושנת הערלה הראשונה בשנה שאחריה),² איננו חייב לעקור. מנגד, לתירוץ השני, שחכמים החמירו בשביעית מחמת שראו שהיא קלה בעיני הציבור, החובה לעקור תחול על כל צמח שיישתל בשמיטה.³ למעשה, הרמב"ם החמיר כשני הטעמים:⁴ מחד גיסא הוא הורה לעקור אילן שניטע בערב

1. הר"ש סירלאו, שביעית פ"ה ה"ה, נקט שהגזרה נובעת ממניין השנים, וכתב שאין חובה לעקור ירק שנשתל בשמיטה.
2. נפקא מינה זו הובאה בירושלמי תרומות פ"ב ה"א.
3. כך היא ההבנה הפשוטה בדברי הגמרא 'נחשדו ישראל על השביעית', וכך גם עולה מדברי הירושלמי בהערה הקודמת שהביא כנפקא מינה בין התירושים מקרים שבהם ישנו חשד אך איך דין ערלה, אך רש"י, גיטין נד ע"א הבין שהחשד עצמו נובע גם הוא מכך שהנטיעה ניכרת: 'נחשדו ישראל על שביעית - ואיכא למיחש מתוך שהדבר ניכר אתי למישרי נטיעה בשביעית; ועי' ברש"י שם שהעיר על דבריו.
4. ראה: ר"ש סירלאו, שביעית פ"ב ה"ד; פאת השלחן, סי' כ ס"ק לג; דרך אמונה, שמיטה פ"א הי"ב, ס"ק צח; כך הוא לפי הפרשנות הפשוטה בדברי הרמב"ם, הל' שמיטה פ"ג הי"א, ש'מראית העין' היא מחמת שנות הערלה הנמנות לשמיטה. אך יש שהבינו שמראית עין נובעת מכך שהעץ צעיר בשמיטה

השמיטה כששנת הערלה הראשונה שלו נמנית בשמיטה,⁵ ומאידך גיסא הוא פסק בפירוש (הל' שמיטה פ"א הי"ב):
 הנוטע בשביעית בין בשוגג בין במזיד יעקור, מפני שישראל חשודין על השביעית, אם תאמר בשוגג יקיים יאמר המזיד שוגג הייתי.
 מכך נלמד שדינה של כל נטיעה ושתילה בשמיטה להיעקר, ואפילו כשאין בהן דין ערלה.⁶

ב. קנס במלאכות אחרות

עלינו לברר אם הקנס שלא ליהנות מאיסורי שביעית נאמר דווקא לגבי נטיעה ושתילה או גם כלפי שאר מלאכות השדה: מחד גיסא - הגמרא משווה בין מעשה שבת ובין מעשה שביעית, ולהלכה שנקבע שמעשה שביעית אף חמור מחמת החשד נראה שיש להחמיר לכל הפחות בדומה למעשה שבת הנאסר מחמת כל מלאכת איסור.
 מאידך גיסא - להלכה נפסק שהפירות שגדלים על עץ שניטע בשמיטה אינם אסורים, משום ש'אין מוסיפים על הגזירה'.⁷ בפשטות משמע שמדובר בגזרה מקומית המחייבת את עקירת העץ, אך אינה אוסרת כל הנאה ממלאכה שנעשתה בשמיטה.

1. סוגיית שדה שנחרש בשביעית

כדי להכריע בשאלה זו נוכל להיעזר במשנה נוספת האוסרת הנאה ממלאכות שביעית (שביעית פ"ד מ"ב): 'שדה שנתקוצה תזרע במוצאי שביעית. שנטייבה או שנדיירה לא תזרע במוצאי שביעית'. לאור האמור עלינו לברר:
 (1) האם אנו רואים כאן דוגמה להיותה של הגזרה לעקירת האילן חלק מגזרה כללית שנגזרה על הנאה ממעשה איסור שנעשה בשמיטה, או שמא מדובר בקנס מיוחד שנגזר על 'שדה שנטייבה ונדיירה' (וממילא אין להרחיבו למקרים אחרים)?⁸

ונראה שנטעו בה, ולדבריהם לא ברור כלל אם הרמב"ם חשש לדין מונין, ראו למשל: מראה הפנים, לירושלמי שביעית פ"ב ה"ה.

5. רמב"ם, הל' שמיטה פ"ג הי"א.

6. ראה ראב"ד, הל' שמיטה פ"ד הט"ו, ונושאי הכלים שם: רדב"ז, ר"י קורקוס, וכסף משנה, שהבינו שדין 'יעקר' נאמר גם לגבי ירק. וכן פסק ערוה"ש, זרעים סי' יז סעי' ב; וראה ר"ש, שביעית פ"ב מ"ו, שכתב שאפילו ירק שנקלט בזמן תוספת שביעית יעקר. וכן עולה מן השיטות שיובאו להלן הסוברות שזהו אותו הקנס שמחמתו אסרו ליהנות מחרישת איסור בשמיטה. אומנם ראה במראה הפנים, לירושלמי שביעית פ"ב ה"ג, שכתב שהקנס איננו קיים אלא לגבי אילן שהוא ניכר ומפורסם (אף אילן סרק, אך לא ירק); ובמקדש דוד, סי' לה, כתב טעם אחר, שבאילן החמירו משום שקומתו נבנית על גבי הגידול הקודם, ולא שייך להמתין בו כדי שיעשו, אך לא כן הוא בירק.

הערת עורך: י"פ. אומנם לדעת הרמב"ם לא ברור שיעקור באילן סרק וכפשטות דבריו בפ"ד הט"ו, ע"י שבת הארץ פ"א הי"ב, עמ' 243 הערה 5. ואף למהרי"ק, רדב"ז וכס"מ שכתבו שיעקור בירק ייתכן שבעץ סרק ש"א שלכו"ע הנטיעה היא מדרבנן (ע"י שבת הארץ, פ"א ה"ה, עמ' 194 הערה 13) יודה שלא יעקור.

7. ירושלמי שביעית פ"ב ה"ד.

2) אם ישנה גזרה כללית על הנאה ממלאכת איסור בשמיטה, מדוע התיירו את ההנאה מ'שדה שנתקוצה'?

בירושלמי מובאת מחלוקת בפירושה של משנה זו, ובשני ההסברים נוכל לנטות לכאן ולכאן: בני בבל פירשו ש'נתקוצה' היא פעולת ניקיון השדה מקוצים, ובשונה מן החורש בקרקע (נטייה) לא קנסו את מסיר הקוצים. יש שלמדו מכך שחכמים גזרו דווקא על פעולות מסוימות, ועל הנאה מהסרת הקוצים לא גזרו.⁹ אך יש שביארו שלאחר הסרת הקוצים הקרקע עדיין אינה מוכנה לזריעה, וממילא אין כאן 'מעשה שביעית'.¹⁰ מדבריהם משמע שכל פעולה אחרת המכשירה את הקרקע או הצמח כלולה בקנס שלא ליהנות ממעשה השביעית.¹¹

בהמשך הירושלמי מובאת פרשנותם של בני ארץ ישראל למשנה. לדבריהם שתי המלאכות ('נתקוצה' ו'נטייה') הן פעולות חרישה, חרישה ראשונה וחרישה שנייה, אלא שעל החרישה הראשונה לא גזרו קנס משום גזרת המלכות. יש שביארו שהמלך אנס אותם לחרוש בשביעית, ולכן לא קנסו אותם.¹² לשיטתם נראה שהחידוש במשנה הוא דווקא בכך שלא קנסו את העובדים באיסור מחמת האונס, אף שמן הדין קנסו כל מי שעובד במלאכה כלשהי בשמיטה.¹³ אך ה'פני משה' ביאר שבשעת גזרת המלך חכמים התיירו לחרוש חרישה ראשונה, ולכן גזרו רק על השנייה. לדבריו ייתכן שמדובר בגזרה מקומית שנועדה לתחם את היתר החרישה שניתן באותה התקופה.¹⁴

8. אין ספק שיש מקום לפרש שלא מדובר באותה הגזרה, שאם לא כן היה על הגמרא לפשוט את הספק מהו טעם הגזרה לעקירת אילן שניטע בשביעית ממקור זה, שהרי כאן לא שייך גזרת מוניה, ואף על פי כן גזרו.

9. פני משה לירושלמי שם.

10. פירוש הרא"ש, למשנה פ"ד מ"ב; ר"ש סירלאו למשנה שם; מלאכת שלמה, למשנה שם; משנה ראשונה, למשנה שם. ונראה שזה מקור הרמב"ם, הל' שמיטה פ"א ה"ד, שהוסיף שגם את המסקל לא קנסו; וכ"כ הרב קוק בשבת הארץ, קו"א ס' טו. ייתכן שזו גם כוונת המאירי, מו"ק יג ע"ב: 'שאיין זו עבודה גמורה ליאסר בדיעבד'. וכן יש נוספים שכתבו שקנסו רק על עבודה גמורה: יד דוד, שביעית פ"ד מ"ב; רדב"ז, הל' שמיטה פ"א ה"ג; פאת השלחן, בית ישראל, ס' כ ס"ק לד.

11. כך נראה גם מדברי התוספות, מו"ק יג ע"א, שכתבו בפשטות שהעוקר קוצים בוודאי קנסוהו מכיוון שמדובר במלאכה חשובה. משמע שקנסו על כל המלאכות החשובות.

12. תוספות רא"ש, מועד קטן יג ע"א; מהר"א פולדא, לירושלמי שם, שהסביר שהיו אנוסים לחרוש בשביעית עצמה. והגר"א שם פירש שהיו אנוסים לזרוע מייד במוצאי שביעית, ולכן לא יכלו לקונסם במוצאי שביעית.

13. כך גם עולה לכאורה מביאור הר"ש סירלאו, שם, שפירש שהמלכות אנסה את חכמים שלא לקנוס, משמע שבלא כן היו קונסים מכוח התקנה הראשונה. אלא שביאור זה איננו מתיישב לכאורה עם כך שלדעת הרש"ס (שביעית פ"ב ה"ה) לא גזרו איסור בירק שנשתל בשביעית מאחר שאין הוא כלול בגזרת 'הנוטע'.

14. דברים אלו מתיישבים עם שיטתו במראה הפנים, לירושלמי שביעית פ"ב ה"ג, שלא אסר ירק שנשתל בשמיטה. לדבריו יש לומר שגם הזיבול נאסר כדי להציב סייג בפני היתר שניתן, וכדבריו בפני משה שם: 'ולא התיירו חכמים להיות מדייר כל שדהו אלא בית ד' סאין... ואם דייר וזבל כל השדה בזה קנסו אותו חכמים ולא תיזרע במוצאי שביעית'. מחלוקת זו באה לידי ביטוי גם בהמשך הירושלמי, שם נדונה השאלה 'טיוב בזמן הזה מהו?'. הפני משה, שרואה בגזרת הקנס גזרה מקומית, מבין שההסתפקות היא אם הגזרה קיימת גם בדורות לאחריה בזמן הזה, שהשביעית מדרבנן, ואילו

חלק מן המפרשים העתיקו את הפרשנות המובאת בירושלמי שלפיה חכמים קנסו דווקא על החרישה השנייה, אך לא הזכירו את הטעם המובא בירושלמי לכך - שמדובר בתקופה שהיו אנוסים לחרוש.¹⁵ לדבריהם משמע שיש הבדל מהותי בין החרישה הראשונה, שלא קנסו עליה, לחרישה השנייה, שקנסו עליה. הרב קוק¹⁶ מביא שתי אפשרויות לכאור את שיטתם: (1) אחר חרישה אחת עדיין אי אפשר לזרוע, ולא קנסו אלא על מלאכה שניתן ליהנות ממנה. (2) הקנס נגזר בתקופה שבה רבו עוברי עבירה, וראו חכמים שאין הציבור יכול לעמוד בגזרה שלא ליהנות ממעשיהם, ולכן אסרו רק את מלאכתו של מי שהפריז ועשה חרישה מיוחדת או זיבול מעבר למינימום הנדרש, ולא התחשב כלל בדיני שביעית.¹⁷

2. שיטת הראשונים להלכה

כפי שראינו, ניתן להסביר שהמשנה היא חלק מגזרה כללית של מעשה שביעית, או שמדובר בגזרה מקומית על חרישה וזיבול הקרקע. אך להלכה נראה שהגזרה שלא ליהנות ממעשה איסור שמיטה נוהגת בכל איסור שהוא הגורם להשבחת הקרקע או הצמת. הדבר מוכח מדברי הרמב"ן¹⁸ שמבאר שפירות 'של עזיקה' שעבדו בהם באיסור בשמיטה אסורים מפני ש'ק"ל הנוטע בשביעית יעקור ושדה שנטייה לא תזרע למוצאי שביעית'. מהחיבור שהרמב"ן מחבר בין האיסורים משמע שאין מדובר בגזרות מקומיות אלא בגזרה כללית. כך משמע גם מדברי התוספות¹⁹ שכתבו בפשטות שהעוקר קוצים משדהו בוודאי קנסוהו, מכיוון שמדובר במלאכה חשובה. משמע שקנסו על כל המלאכות החשובות, אף אלו שלא הוזכרו בפירוש במשנה. וכך גם נראה מדברי הראשונים והפוסקים שישנה חובת עקירה גם על ירק שנשתל בשמיטה,²⁰ ולא העלו על

-
- מפרשים אחרים יצאו מנקודת הנחה שהקנס בוודאי עומד במקומו, ואף הסתפקו אם להרחיב אותו גם על החרישה הראשונה (ראו בהרחבה להלן אות ג, 3).
15. ריבמ"ץ, שביעית פ"ד מ"ב; ר"ש, למשנה שם; רא"ש למשנה שם; וכן הובא בשם הר"ח בתוספות מו"ק יג ע"א.
16. שבת הארץ פ"א ה"ג.
17. חיזוק לשיטתו יש להביא מפירוש הריבמ"ץ, שם, שביאר שגם 'נדיירה' היינו שזיבל פעם שנייה, יותר מן הדרוש. לשיטה זו יש לדון: האם הדבר נכון גם בימינו, ובכל דור על החכמים לברר מהן המלאכות המצויות שהציבור מקל בהן ראש ובמה הציבור יכול לעמוד, או שמא חכמים הקלו רק במלאכות הזריעה והזיבול שהיו פרוצות בימיהם? אם נכריע שהדבר נתון לשיקולם של חכמי הדור, יש לעיין אם באפשרותם להקל רק במלאכות 'שהם רק אינם יכולים לעמוד בניסיון של דוחקם אבל אינם עוברים יותר מההכרח', כפי שהתירו בתקופת המשנה, או שמא מאחר שבימינו נפרצו הגבולות ורבו העובדים בלא התחשבות כלל בדיני השביעית, נימנע מלקנוס על כל העבודות המצויות.
18. יבמות קכב ע"א. דבריו הועתקו גם בראשונים אחרים: רשב"א, יבמות שם; ריטב"א יבמות שם; מאירי יבמות שם. ההוכחה איננה רק מכך שהוא משווה בין האיסורים, אלא מכך שהוא מרחיב את האיסור גם למלאכות אחרות, ואין לומר שכוונתו לאסור דווקא בחפירה תחת העץ, שהיא כלולה בגזרת שדה שנטייה, שאם כן לא היה לו להביא את דין 'הנוטע בשביעית'.
19. מו"ק יג ע"א.
20. ראה לעיל הערה 6.

דעתם לומר שחובת העקירה נגזרה על עצים בלבד ואילו הנאה ממלאכות שביעית אחרות מותרת.

כך גם נראה מדברי הרמב"ם, שהוסיף מדעתו גם את מלאכת הסיקול למלאכות שלא גזרו עליהן (שמיטה פ"א הי"ד):

המעביר קוצים מארצו בשביעית כדי לתקנה למוצאי שביעית, או שסקל ממנה אבנים אף על פי שאינו רשאי לא קנסו אותו ומותר לו לזורעה במוצאי שביעית. משמע שדווקא על מלאכת הסיקול, שדומה להסרת הקוצים בכך שאינה מכשירה את הקרקע באופן ישיר, אין הגזרה חלה, ואולם על מלאכות אחרות שלא הוזכרו הגזרה תחול.

כך גם משמע מדברי 'ערוך השלחן'²¹ וב'ספר השמיטה'²² שלמעשה יש לקנוס על כל מלאכת איסור בשמיטה ולאסור הנאה ממנה.

אולם דעת הרש"ז אויערבך²³ והרב קנייבסקי²⁴ שעל אף שמן המשנה ניתן ללמוד שגזרו שלא ליהנות מכל המלאכות האסורות, אין זאת אלא לגבי הנאה מהשדה שנעשה בו איסור בעצמו, אך צמחים שעשו בהם עבודות, לא אסרו את ההנאה מהם אלא אם נשתלו ממש בשמיטה.

ג. קנס באיסור מדרבנן

מן האמור עד כה משמע שאפילו באיסור מדרבנן קנסו,²⁵ שהרי איסור זיבול בוודאי מדרבנן הוא, וכן כתב רש"י (מו"ק יג ע"א):²⁶ 'כל הני מדרבנן ניהו, ואף על פי כן קנסו, דלא תזרע למוצאי שביעית'. אך יש מן הראשונים שאסרו את ההנאה דווקא ממלאכות דאורייתא, אך לא ממלאכות דרבנן.²⁷ כדבריהם פסקו 'ערוך השלחן',²⁸ הרש"ז אויערבך²⁹ והרב מרדכי אליהו.³⁰ על כך קשה לכאורה, שהרי בפירוש אסרה המשנה אף את הזיבול שנמנה בין המלאכות מדרבנן?! ה'חזון איש'³¹ מבאר שמלאכות שנחשבות לתולדה,

21. ערוה"ש, זרעים סי' יז סעי' ב, שחיבר בין גזרת עקירת נטיעה לאיסור הנאה מחרישה.
22. בספר השמיטה, פרק ה סעי' ח, כתב 'עשה עבודה גמורה, כגון שנטע, צריך לעקור'. משמע שהוא הדין בכל עבודה גמורה אחרת.
23. מנחת שלמה, תנינא סי' קכ.
24. דרך אמונה, שמיטה פ"א הי"ד בביאור הלכה. בכך ביאר את זאת שהרמב"ם הוסיף את המסקל למלאכות המותרות - מפני שאין בכך מלאכה בגוף הקרקע.
25. הדבר בוודאי נכון לשיטת הראשונים הסוברים שנטיעה עצמה היא מדרבנן, וקנסוהו ש'עקור'.
26. וכ"כ גם בתוספות שם, וכן נראה מדברי הרמב"ן, יבמות קכב ע"א, שאסר במלאכות שנועדו לאברוי, ומשמע אפילו בדרבנן, וכ"כ שם הרשב"א והריטב"א. וכ"כ הרב קוק בשבת הארץ, קו"א סי' טו בדעת הרמב"ם.
27. כך משמע מרש"י, גיטין מד ע"ב, ותוספות הרא"ש, גיטין שם.
28. ערוך השלחן, זרעים סי' יז סעי' ד.
29. מעדני ארץ, שביעית סי' ט ד"ה והנלענ"ד.
30. מאמר מרדכי, שביעית, פ"י הערה יח.
31. חזו"א, שביעית סי' יט ס"ק א.

ובשבת אסורות משום זורע, חורש או זומר, קנסו עליהן חכמים גם בשמיטה, אך שאר מלאכות השדה שאסורות מדרבנן, ובשבת הן אינן כלולות במלאכות הללו, לא קנסו עליהן חכמים.³² לאור זאת, אין לקנוס אלא על פעולות עידור, השקיה, זיבול, או זמירה לתועלת הצמח, אך לא במלאכות אחרות. להכרעה הלכתית זו ישנן השלכות נוספות למקרים שבהם האיסור הוא מדרבנן.

1. אזורים שאסורים מדרבנן

במהדורה הראשונה לפירושו למשנה³³ כתב הרמב"ם שבגבול עולי מצרים (שעיקר חיוב השמיטה בו רק מדרבנן) אין דין 'נעבד'. במהדורה השנייה הרמב"ם פירש את המשנה באופן אחר, אך לא ברור אם חזר בו מן הדין או רק מהפרשנות המילולית הנכונה. מי שהתיר זאת בפירוש הוא הראב"ד (הל' שמיטה פ"ד ה"ו): 'במקומות שהשביעית מדבריהם דאפשר דלא אמרינן בהו יעקור'. וכן התירו למעשה את ההנאה מאיסור שנעשה מחוץ לגבולות עולי בבל: ה'חזון איש'³⁴, 'מנחת יצחק'³⁵, הרב יעקב אריאל³⁶ והרב גרוס.³⁷

2. עציץ שאינו נקוב

עציץ שאינו נקוב חייב בדיני שמיטה מדרבנן בלבד. לאור זאת הובא בשם הרי"ש אלישיב, הר"ן קרליין והר"ח קנייבסקי שאין איסור קנס על עבודה שנעשתה בעציץ שכזה, וממילא מותר לטפל בעציץ מנותק שנקנה ממשתלה שפעלה בשמיטה ולקיים אותו.³⁸ לכתחילה כמובן אין לרכוש ממשתלה כזו, משום מסייע לידי עוברי עבירה.

3. בזמן הזה

בירושלמי הסתפקו מה דינו של המעבד את קרקעו בזמן הזה (סנהדרין פ"ג ה"ה):³⁹ טיב בזמן זה מהו? ר' ירמיה סבר מימר בטל הדין בטלה גזירתא, ר' יוסי סבר מימר לעולם הגזירה במקומה עד שיעמיד בית דין אחר ויבטלה. המפרשים נחלקו בהבנת הספק: יש הסוברים שברור לירושלמי שהגזרה קיימת גם כיום, אלא שהסתפקו אם כיום, שהמלך כבר איננו אונס לחרוש, יש לקנוס אפילו מי שחרש רק חרישה אחת.⁴⁰ לעומתם יש שפירשו שהירושלמי מסתפק אם בימינו, שהשמיטה

32. החזון איש מסביר כך מדוע לא קנסו את המסקל והמפנה קוצים מן השדה..

33. פיה"מ לרמב"ם, שביעית פ"ו מ"א.

34. חזו"א, שביעית סי' ז ס"ק כה.

35. מנחת יצחק, ח"ח סי' צה.

36. באהלה של תורה, ח"ג סי' מט.

37. שיעורי שביעית (גרוס) סי' יד.

38. משפטי ארץ, שביעית, פרק יט, הערה 23, בשם הגרי"ש אלישיב והגר"ן קרליין; ובספר משמרת השביעית, פ"ד סעי' ב, הביא כך גם בשם הגר"ח ק.

39. הספק מובא גם בירושלמי שביעית פ"ב ה"ד, אך הציטוט בסנהדרין נוח יותר להבנת.

40. רש"ס לירושלמי שביעית פ"ב ה"ד; מהר"א פולדא, לירושלמי שם.

מדרבנן, עדיין קיימת הגזרה הקונסת שלא ליהנות ממלאכתם של העובדים בשביעית.⁴¹ לדעת חלק מהפוסקים ההלכה הוכרעה להקל, ובזמן הזה מותר ליהנות ממלאכתו של העובד באיסור,⁴² אך רבים כתבו שלמעשה ההכרעה היא לחומרא,⁴³ וגם בזמן הזה יש לקנוס את העובד באיסור.⁴⁴

ד. עד מתי אסור ליהנות?

עלינו לברר, עד מתי נאסרת ההנאה ממעשה שנעשה בשביעית? לגבי אילן שניטע בשמיטה נפסק במפורש שיש לעקור את האילן, ואפילו אם מת הנוטע - על בנו לעוקרו.⁴⁵ לעומת זאת לגבי שדה ש'נחרשה ונזדבלה' בשמיטה לשון המשנה היא: 'לא תזרע במוצאי שביעית'. משמע שנאסר השימוש בשדה רק בשנה השמינית,⁴⁶ ויש אף שהקלו להשתמש בשדה לאחר שיעבור זמן כדי שתיעשה המלאכה בשמינית, וכך כבר אינו נהנה ממלאכת השביעית.⁴⁷ וצ"ע אם כן, מדוע באילן לא התירו לאחר שעבר זמן שיכול היה לנוטעו במוצאי שביעית? כמו כן הפוסקים שאסרו פירות מקרקע שנעבדה לא התירו את השימוש בהם אף כשעבר זמן רב מעת עשיית המלאכה! לאור האמור נראה שישנן שתי הנאות אפשריות מאיסורי השביעית: (1) כאשר הקרקע או הצמח הושבחו ישירות ממלאכת האיסור, יש לאוסרם לעולם, או עד שיפוג שבח האיסור

41. פני משה, לירושלמי שם; רידב"ז לירושלמי שם; שושנים לדוד, פ"ד מ"ב; ולפירוש זה נטה בשו"ת יביע אומר, ח"ג חו"מ סי' ז. בקרבן העדה, לירושלמי שם, ביאר את הספק באופן אחר: לפי דבריו לאחר שגזרה המשנה קנס על חרישה שנייה, הקלו עוד והתירו מחמת אונס המלך, והספק אם חזרה הגזרה. לשיטתו נראה שהספק הוא על חרישה בלבד, אך לגבי שאר המלאכות נותרה גזרת הקנס במקומו.
42. מהרש"א, גיטין מד ע"ב; שו"ת חלקת יעקב, יו"ד סי' קפה אות יא; גם הרב קוק בשבת הארץ, פ"ד ה"טו, כתב שלשיטת הראב"ד שהתיר במקומות שהאיסור מדרבנן יש מקום לומר שבזמן הזה אין איסור כלל, אך לא ברור אם פסק כך למעשה; וכן בשו"ת הר צבי, חו"מ סי' קלו, הכריע לקולא בספק הירושלמי (אך הוא עצמו הבין את הירושלמי כדעת קרבן העדה, בהערה הקודמת, וא"כ לכאורה אין להקל אלא בחרישה).
43. שושנים לדוד, שביעית פ"ד מ"ב; יביע אומר ח"ג חו"מ סי' ז.
44. מפורש בתוס' יו"ט, שביעית פ"ד מ"ב, שהקנס קיים גם בזמן הזה, ונראה פשוט שזו דעת הרמב"ם שכתב דין זה בסתם, וכן העתיקו דינים אלו בכל ספרי ההלכה בימינו.
45. רמב"ם, הל' שמיטה פ"ג הי"א. היה ניתן לומר שדין זה מיוחד לאילן שבו ישנו טעם נוסף לאיסור, מחמת מניין שנות הערלה המתייחסות לשמיטה. אלא שכאמור הרמב"ם הביא את החשד כטעם לחובת העקירה, ועוד מכך שלא הביאה הגמרא ראייה מן המשנה הפוסקת 'יעקר' שהטעם הוא מחמת מניין השנים, משמע שגם לפי הטעם שמדובר בקנס מובן מדוע ייעקר האילן. כמו כן, לפי הטעם של מניין שנות הערלה צ"ע מדוע לא הגבילו את זמן העקירה לאחר שנות הרבעי, והלוא מאותה העת כבר אין מניין את שנות האילן.
46. נודע ביהודה, מהדו"ק או"ח סי' כ; ערוה"ש, זרעים סי' יז סעי' ב.
47. דבר השמיטה (סירובין) דף לה ע"א, ולדעתו דבר זה נכון פרט למזיד שאסור לו לעולם, וכן הובא בהליכות שדה, גליון 159 בשם הרב אלישיב; הרב ש"ז אויערבך, מנחת שלמה, על המשניות שביעית פ"ב מ"ד, הסתפק בשאלה זו (וכעין זה משמע בבית רידב"ז ג, יד, אלא ששם משמע שבזריעת ירק לא אסרו כלל בשביעית אפילו כדי שיעשו, כיוון שגידולו קצר, וצ"ע איך יבאר דין החורש בשביעית).

מהם. 2) כאשר מדובר במלאכה שאיננה משפיעה על טיב הקרקע והגידולים, ורק חוסכת זמן בשמינית, יש להתירה לאחר שעבר זמן כדי שתיעשה המלאכה בשמינית.⁴⁸ לדעת הרב מרדכי אליהו⁴⁹ במלאכות דרבנן יש להקל אם מבטלים את ההנאה ממעשה האיסור בשביעית, כגון: הסרת הזבל מן השדה.⁵⁰

ה. הלות הקנס על אחרים

1. בירושה

נאמר בגמרא (מו"ק יג ע"ב):

אמר רבי יוסי בר חנינא: נקטינן, הטיבה ומת - בנו זורעה.⁵¹ אלמא: לדידיה - קנסו רבנן, לבריה - לא קנסו רבנן.

בירושלמי (שביעית פ"ב ה"ד) מובא שהשאלה - האם דין זה נכון גם לגבי בנו של הנוטע בשביעית או שמא במקרה זה הוא חייב לעקור לאחר שירש את העץ ממנו - תלויה בטעם חובת העקירה: אם מדובר בקנס - את בנו לא קנסו, ואם הכריחוהו לעקור מפני ששנות הערלה של העץ נמנות לשמיטה - יש לקנוס גם את בנו. ואכן הרמב"ם פסק למעשה שגם בנו של הנוטע מחויב לעקור עץ שניטע בשמיטה,⁵² אך שדה שנחרש בשמיטה רשאי הירוש להשתמש בו ולזורעו.⁵³

2. חכירה

נאמר במשנה במסכת שביעית (פ"ד מ"ג): 'חוכרין גירין מן העובדי כוכבים בשביעית אבל לא מישראל'. הרמב"ם מפרש שהאיסור לחכור שדה חרוש מיהודי נובע מכך שהוא חרש אותו בשמיטה שלא לחכור ממנו ולהשתמש בו.⁵⁴

48. כעין זה כתב בספר תורת גיטין, מד ע"ב; מקדש דוד, שמיטה סי' לה; אלא ששם כתב גם בירק שאפשר להקל כדי שיִקָּרע ויגדל לאחר שביעית, אף שיש בו מתועלת השמיטה, וצ"ע.

49. מאמר מרדכי, שביעית סי' ז.

50. דבריו מתבססים על שו"ת רב פעלים, ח"א או"ח סי' יג, אלא שהוא חזר בו מתירוץ זה. ועיין עוד בדיון דומה כלפי עקירת אילן שניטע בשביעית ונטיעתו בחזרה, בחוט שני שמיטה פ"א ה"ב, ובמשנת הגר"ש שביעית פ"ה אות ג.

51. כעין זה גם בירושלמי שביעית פ"ד ה"ב.

52. רמב"ם, הל' שמיטה פ"ג ה"א.

53. רמב"ם, שם ה"ג. וכך ביאר את דבריו פאת השלחן, סי' כא סעי' כה; ותוספות הרי"ד, לירושלמי שביעית פ"ב ה"ד; ושו"ת שבט הלוי, ח"ב סי' רא; וכעין זה במראה הפנים, לירושלמי שביעית שם. הרי"י קורקוס, הל' שמיטה פ"א ה"ג, בתירוץ השני, הביא אפשרות נוספת לחילוק שבין נטיעה לחרישה: 'שם אין ההנאה והפירות עצמן ממה שעשה אביו אלא ממה שהוא זורע ואין לאסור עליו שלא יזרענה מפני שחרשה אביו. אבל כאן ההנאה עצמה והפירות מנטיעת איסור הם באים ולכן חייב לעקור האיסור'. לפי תירוץ זה, כאשר ההנאה היא מהמעשה עצמו, גם בנו יהיה צריך לעקור, כגון: שיחי נוי, עציצים, דשא וכדומה שנשתלו בשמיטה. וצ"ע - מדוע נזקק הרי"י קורקוס לחילוק נוסף השונה מדברי הירושלמי? אלא שגם במשנה ראשונה, שביעית פ"ב מ"ו, התקשה בהבדל שבין נטיעה שבנו צריך לעקור ובין חרישה, ולא הביא דברי הירושלמי, וייתכן שהבינו דבריו באופן אחר.

54. כך בפירוש הרמב"ם למשנה שם; וכ"כ התפארת ישראל, שם ס"ק יג; פני משה, לירושלמי (בפירוש

3. קנייה

נאמר בירושלמי (שביעית פ"ד ה"ב) שאסור לקנות שדה מיהודי שחרש אותו בשמיטה: 'טייבה ומכרה אסור לזורעה'. הפוסקים נחלקו מהו טעם הדבר, והרי לעיל קבעה הגמרא שרק 'לדידיה קנסו רבנן?': הרא"ש כתב שאם יתירו לו למכור את השדה, הוא עלול לחרוש בשביעית על מנת למוכרו ביוקר, ועל כן קנסו מראש שלא לקנות ממנו.⁵⁵ והמהרי"ט אלגאזי כתב שכאשר הוא רוכש ממנו את השדה, הוא גורם לו הנאה, ולכן אסרו חכמים לקנות ממנו.⁵⁶ לשתי השיטות הקנס איננו על הקונה שלא ישתמש בחפץ, אלא על המוכר שאיננו יכול למכור, ולאור זאת דנו הפוסקים בשני מקרים:

(1) כאשר הוא איננו קונה את הקרקע או הצמח ממי שעשה בו את האיסור, אלא ממתווך שקנה מאותו אדם, לכאורה כבר אין טעם שלא לקנות ממנו, והדבר יהיה מותר.⁵⁷ אך למעשה נראה שהדבר איננו נכון, שהרי גם לאחר שהתבצעה המכירה אסרו על הקונה לזרעה, כדי להרתיע את הקונים מלקנות, ומכיוון שלקונה אסור ליהנות ממנה, אסרו עליו גם למוכרה לאחר.⁵⁸ וכך משמע מדברי הראשונים.⁵⁹

(2) בשו"ת 'משנת יוסף'⁶⁰ התלבט אם הקנס שייך גם כאשר המוכר יוכל ממילא למכור את סחורתו לאחרים, שהרי מצויים בשפע קונים שאינם שומרי מצוות וירכשו ממנו, וממילא מתרחש מצב אבסורדי שבו הקנס על המוכר משפיע על הקונה בלבד. למעשה סיים שקשה להקל כסברה כזו ללא עיגון במקורות.⁶¹

המשנה (שם). וכך העתיק הרמב"ם, הל' שמיטה פ"א ה"ד, שאין חוכרים שדה שנחרש באיסור. ואומנם יש שביארו את המשנה באופן אחר, ראה בפירוש הרא"ש למשנה שם, שביאר שאסור לחכור בשביעית כדי שלא יחרוש היהודי, וכן ביאר בר"ש סירלאו, אך כפי שנראה להלן גם הם כנראה יסכימו למעשה שאסור לחכור שדה שנחרש באיסור.

55. רא"ש, בפירושו למשנה שביעית פ"ד מ"ב; וכ"כ הר"ש סירלאו והפני משה בפירושם למשנה שם; ובגליוני הש"ס, זרעים ח"ג אות ל; מלבושי יום טוב, ח"ב י"ד ס' יג; וכן בספר דבר השמיטה פ"ד מ"ב. לשיטה זו כתב הרב קוק, שבת הארץ פ"א ה"ג, שאם ידוע שבעל השדה חרש אותו לצורך עצמו, ורק מחמת שלא היה יכול להשתמש בו מכרו, מותר לקנות ממנו.

56. מהרי"ט אלגזי, בכורות מה ע"ב (מהדו' וילנא); כשיטה זו כתב גם הר"י טייטלבוים (מסאטמר) בקובץ שלש תשובות עמ' כט, וכן נראית גם דעת ערוה"ש, זרעים ס' יז סעי' ג. לפי טעם זה הסתפק המהרי"ט אלגזי (שם) אם יהיה מותר למכור בזול, כך שהמוכר לא ירוויח מהשבח שהשביח על ידי האיסור, וראה בדברי שאול, יוסף דעת, ס' שיג אות א, שהכריע למעשה לקולא.

57. כך כתב בדברי יששכר (גרובאיט) ס' כ.

58. הדבר נכון גם לטעם הראשון שחושש שמא יחרוש כדי למכור, שהרי בעוברי עבירה עסקינן, ויכול לעשות הסכם עם חברו שיקנה ממנו את שדהו וימכור לאחרים.

59. הרמב"ן פירש את דברי הגמרא יבמות קכב ע"ב, העוסקת בנוכרי המכריז ש'של עזיקה הן', שמדובר בפירות שאסף הגוי מקרקע שעבד בה ישראל באיסור (כך מבואר בפירושו לתורה ויקרא כה, ה, וכן בריטב"א יבמות שם). ממילא מבואר שאף שלא הוא עשה את האיסור, הפירות נותרים באיסורם.

60. שו"ת משנת יוסף, ח"ב ס' לח.

61. במשתלה מסחרית נראה שסברה זו איננה קיימת, שכן בסופו של דבר המוכר משתדל שתהיה לו סחורה בשביל כל הקונים, וממילא אם הקונים שאינם שומרי מצוות יימנעו מלרכוש אצלו, בהחלט תהיה לכך השפעה על האופן שבו ינהג בשמיטה.

למעשה, הרמב"ם בהלכותיו כלל לא הזכיר את דין הירושלמי שהקונה אינו רשאי לזרוע את השדה שחרש המוכר בשמיטה. יש הסוברים שהוא פשוט סמך על דבריו האוסרים לחכור את השדה ממנו, ובכלל זה גם אסור לרוכשו ממנו, וכך הכריעו למעשה פוסקים נוספים.⁶² ואולם 'פאת השלחן'⁶³ כתב שהרמב"ם מבין שמדובר במחלוקת בין הבבלי לירושלמי,⁶⁴ והכריע כשיטת הבבלי שהקנס חל על המוכר בלבד, או החוכר ממנו כשהשדה עדיין בבעלותו, אך מותר לקנות ממנו ללא חשש.⁶⁵ כשיטה זו הכריע גם בשו"ת 'אור לציון'⁶⁶, ולכך נטה בשו"ת באהלה של תורה.⁶⁷

4. המקבל במתנה

לשיטת האוסרים על הקונה לרכוש קרקע או צמחים ממי שעשה את האיסור, עלינו לברר מה דינו של מי שקיבל במתנה. שאלה זו תלויה בטעם האוסרים לקנות וליהנות מן השדה שנעבד באיסור. לשיטת הסוברים שחכמים אסרו את המכירה כדי שלא יעברו על איסורי שמיטה על מנת למכור את התוצרת, כתבו הפוסקים שאין חשש במתנה, שהרי לא יטרח רק כדי שיוכל לתת מתנה.⁶⁸ לשיטת הסוברים שחכמים ביקשו למנוע מהמוכר את ההנאה שבמכירה, יש שחששו גם במתנה, מפני שהוא נהנה מכך שיכול ליצור בעזרתה קשרי ידידות.⁶⁹ ואולם דעת 'ערוך השלחן'⁷⁰ שגם לשיטה זו אין לאסור את המתנה, ולא נחשוש להנאה פחותה שכזו.

סיכום והכרעות למעשה

- א. חכמים אסרו את הנעבד בשביעית, והורו שלא ליהנות ממנו.
- ב. דין זה נכון בין בשתילה ונטיעה ובין בכל מלאכה אחרת. אך בתוצאת מלאכות דרבנן 'קלות', שבשבת אין חייבים עליהן, יש מקום להקל.

62. בית רידב"ז, ס' א סע' יג; כך גם הובא למעשה במשפטי ארץ, פ"ח הערה 44, בשם הרי"ש אלישיב והר"ן קרליץ. וכך כנראה סוברים כל הפוסקים שדנו לעיל ולהלן בפרטי דין האיסור בקונה ובמקבל במתנה.
63. פאת השלחן, ס' כ סע' לה.
64. לדעתו מכיוון שבבבלי הוזכר רק הדין שלבנו מותר להשתמש בשדה, משמע שהדבר מותר ללא סייג גם לאחרים.
65. ניתן לומר שהרמב"ם לא סבר שיש מחלוקת בבלי וירושלמי, אלא גרס בירושלמי כגרסה המובאת בשיטה לתלמיד רבנו יחיאל מפאריס, מו"ק יג ע"ב: 'טייבה ומכרה מותר לזורעה'. כשיטה זו סובר גם הראב"ד, לספרא בהר א, א, אות ה, שכתב בפשטות שמכך שלבנו מותר, כל שכן שמותר לאחרים.
66. שו"ת אור לציון, שמיטה ויובל פ"א ה"יג.
67. באהלה של תורה, ח"ג ס' כח.
68. כ"כ בשו"ת רבנו יוסף מסלוצק, ס' צ; ובספר דבר השמיטה, פ"ד מ"ב.
69. מהרי"ט אלגזי, בכורות אות לד (דף מה ע"ב מהדו' וילנא); הרי"ט טייטלבוים (מסאטמר) בקובץ שלש תשובות (ברוקלין תשי"ג) עמ' כט; וע"ע בשו"ת מהר"ם שיק, יו"ד ס' טו; (המהריט"א בהמשך התיר למכור בזו, המפחית את הנאת מעשה האיסור, אך נראה שמתנה חמורה יותר, שבה טובת ההנאה גם מן האיסור, ונראה שמכירה בזול לידיד המחזיק לו טובה בכך תיאסר).
70. ערוך השלחן, זרעים ס' יז סע' ג.

ג. המגדל בעציץ שאיננו נקוב, או בגבול עולי מצרים, שעיקר חיובם מדרבנן, לא קנסוהו חכמים.

ד. איסור ההנאה חל על הצמח כל עוד הטבת האיסור ניכרת בו, ועל כן צמח שהוטב באופן משמעותי בעקבות מעשה האיסור אין לו תקנה, אך כאשר תועלת מלאכת האיסור איננה ניכרת בו, ניתן ליהנות ממנו לאחר שעבר די זמן שבו היה ניתן לבצע את מלאכת האיסור לאחר השמיטה.

ה. ישנם כמה צדדי קולא שניתן לצרפם במקום הצורך: יש הסוברים שלא קנסו אלא על מלאכות החרישה, הזיבול והנטיעה; יש הסוברים שלא קנסו אלא שלא ליהנות מהשדה אך לא מהצמחים; יש סוברים שהקנס חל על מלאכות דאורייתא בלבד (שתילה וזמירה), אך לא על כל שאר המלאכות שאסורות מדרבנן, ויש הסוברים שבזמן הזה, שהשביעית מדרבנן, בטל הקנס לחלוטין.

ו. גנן שנשכר על מנת לטפל בצמחים שנשתלו בשמיטה - מעיקר הדין אינו יכול לבצע בהם מלאכות לאוקמי, שהרי דינם להיעקר, ובוודאי שלא הותרו מלאכות לצורך שמירתם.⁷¹ אם הצמחים רק טופלו בשמיטה שלא כדין, עליו להימנע מלטפל בהם עד שתיגמר ההטבה מהטיפול הקודם (כגון: כאשר נדרש שוב לבצע את אותו הטיפול).

ז. גנן ששתל בקרקעו של חברו עץ פרי - עליו לעוקרו. אך אם שתל בקרקעו צמחי נוי, או טיפל בצמחיו באיסור - הכריעו הפוסקים שאינו צריך לעוקרם, ש'אין אדם אוסר דבר שאינו שלו'.⁷² ויש שאסרו זאת.⁷³

ח. הקונה בית חדש, ומילאו אדמת גן בחצרו בשנת השמיטה, לא ישתול בה עד למוצאי השנה השמינית. ויש מקילים להמתין עד לעונת השתילה השנייה, שחלה בתקופת האביב.⁷⁴

ט. הקונה בית או שדה מחברו, או שוכר ממנו, איננו חייב לחשוש שמא עבד בשדהו באיסור, ומותר לו ליהנות ממנו.⁷⁵

י. אסור לרכוש עציצים ממשתלה שאיננה שומרת שמיטה, הן בשנת השמיטה והן לאחריה, ואף אסור לקונה ליהנות משתילים אלו וחייב הוא לעוקרם.⁷⁶ כאשר מדובר

71. בגנן שעלול לאבד את פרנסתו בשל כך ייתכן להתיר, ובפרט בהשקיה שיש הסוברים שהיא מלאכה שלא נאסרה כלל, וממילא אין כאן אלא הקנס, ואין הגנן חייב להפסיד כדי שייקנס חברו. כמו כן יש הסוברים שמלאכות לאוקמי מותרות מפני שאין עליהן שם מלאכה כלל, וממילא יש מקום להתירן גם במקרה זה. הדבר נכון בפרט כאשר השתיל נשתל יחד עם גוש אדמה, שיש הסוברים שאין בכך איסור בשמיטה, וכעין האמור לעניין קנס הנובע ממעשה שבת שאין קונסין אותו כאשר ישנה דעת פוסקים להקל.

72. שו"ת באהלה של תורה, ח"ג סי' כח; וכן כתב בחשוקי חמד, עירובין פב ע"א.

73. דרך אמונה, שמיטה ויובל פ"א הי"ג.

74. נראה שמקרה זה מעט חמור יותר מן האמור לעיל, מפני שמילוי האדמה נעשה לטובתו, ובפרט שלא ניתן לקבל את הבית בלא זה, ועל כן הרי הוא נקנס בכך, מה גם שיתכן שבשלב מילוי האדמה הבית עוד שייך למוכר.

75. כך נראה שאחזוקי איסורא לא מחזיקין, ובפרט כשיש צדדים רבים להקל בזמן הזה כדלעיל.

76. משנת הגרי"ש שביעית פ"ה, אות ד. וראה שם באות ז שחייב לעקור אפילו אם רק יש ספק אם נשתל באיסור.

בעצצים שאינם נקובים, או הגדלים במשתלה במנותק (אף תחת כיפת השמיים), מעיקר הדין יש מקום להקל בהם, אך יש להימנע מרכישתם משום מסייע בידי עוברי עבירה. יא. המקבל עציץ במתנה רשאי להשתמש בו, ובפרט אם איננו יודע מהו מקורו ואם נשתל באיסור.

